

**ՕՐՈՆՏԵՍ-ԵՐՎԱՆԴԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ
ՄԻՋՈՅԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՈՒՄ**

Վաղարշակ թագավորի ավանդական հավաքական կերպարի մեջ պետք է տեսնել ոչ միայն պատմական Արտաշես I-ին, Տրդատ I-ին և Հայոց այլ գահակալներին, այլև Հայաստանի նախկին աքեմենյան սատրապ Օրոնտես-Երվանդին բնորոշ գծեր: Վաղարշակի հավաքական կերպարի պատմական առաջին նախատիպի դերին հավակնող Հայոց թագավորներից միայն նա է ավանդական Վաղարշակի նման եղել մակեդոնական նվաճողների ժամանակակիցը և նրանց դեմ պայքարած Հայոց գահակալը: Միայն նա՝ Գավգամելայի մ.թ.ա. 331թ. ճակատամարտի մասնակից Օրոնտես-Երվանդն է, որ ավանդական Վաղարշակի նման եղել է Հայոց անկախ թագավորության վերականգնողը:¹

Մակեդոնական նվաճումների շրջանում Հայաստան էր ներխուժել Մենոն զորավարը, որը հասել էր հավանաբար Փոքր Հայքի վրայով մինչև Ճորոխի ավազանում գտնվող Սպերի ոսկեհանքերի շրջան²: Սրա դեմ պետք է ձեռնարկված լիներ Վաղարշակի առաջին արշավանքը: Պատմահայրը գրում է. «Միաբան է եւ Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատական է եւ ի Հայոց, որ ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս եւ քաջս... Հասան է ի միջոց աշխարհիս, վերագոյն քան զակունս մօրին Մեծի, յափն Երասխայ, մօտ յԱրմաւիր, որ ասի բլուր. աւուրս շատս առնելով անդ... Եւ աստի միաբանեալ զբոլոր կողմանս աշխարհիս՝ հասան է առ սահմանօրն Խաղտեաց»:³

Ինչպես տեսնում ենք, նախապես Վաղարշակի հրամանատարության տակ մեր աշխարհի կես մասի, այսինքն՝ միայն Մեծ Հայքի ուժերն են եղել, ինչպես էլ իրականում եղել է Օրոնտես-Երվանդի դեպքում: Միայն երկրի կենտրոնում հաստատվելուց հետո է, որ նրա մոտ գումարվում են մեր աշխարհի բոլոր կողմերի ուժերը, որոնք, ըստ երևույթին, բաղկացած էին թե՛ Մեծ Հայքի, թե՛ Փոքր Հայքի զորամասերից: Պատահաբար չէ, որ հայկական ուժերի մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին առաջինը հիշատակում է Բագարատին՝ Բագրատունիների նախնուն և նրա հետ եղած քաջերին («զկոչեցեալն Բագարատ, եւ որք ընդ նովաւ քաջք»)⁴, որովհետև Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի սահմանագոտին կազմող Սյունյիքիտիսում (Սպերը՝ Ճորոխի ավազանում) գտնվող նրանց տիրույթ էր ներխուժել Մենոնի

¹ Պետրոսյան Լ., Օրոնտես-Երվանդի հակամակեդոնական գործունեության արտացոլումը Մովսես Խորենացու երկում, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային ութերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Եր., 2010, էջ 71-78:

² Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1940, էջ 61 (Strabo, XI, 14, 9):

³ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Բ, գլուխ 9, Եր., 1981:

⁴ Խորենացի, Բ, 9:

գորքը: Դա է ցույց տալիս նաև Վաղարշակի արշավանքի վերջնակետը՝ «հասանել առ սահմանօք Խաղտեաց»:⁵

Շարունակության մեջ Մովսես Խորենացին մանրամասնորեն արդեն խոսում է մակեդոնացիների դեմ Վաղարշակի սկսած պատերազմում ռազմական գործողությունները Փոքր Հայքի տարածք փոխադրելու մասին⁶, չանելով Խաղտիքի սահմանների մոտ ծավալված իրադրությունների նկարագրությունը: Այդ բացթողումն է լրացնում Ստրաբոնի վերոհիշյալ հաղորդումը Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Հայաստան ուղարկված մակեդոնացիների կրած անհաջողության և Մենոնի սպանության մասին. «Կան ոսկու հանքեր Միսպիրիտիսի մեջ՝ Կաբալայում⁷, ուր ուղարկվեց Մենոնը Ալեքսանդրի կողմից գորքով, բայց խեղդամահ եղավ բնակիչների կողմից»⁸: Անկասկած, Մենոնի գլխավորած գորքը պարտություն էր կրել և նահանջել՝ գերի թողնելով իր հրամանատարին:

Պատմահոր շարադրմամբ հետևենք Վաղարշակի կողմից մակեդոնացիների դեմ ծավալված հաջող ռազմական գործողությունների ընթացքին, որոնք, մեր կարծիքով, արտացոլումներն են հույն հեղինակների հաղորդումների հիման վրա շարադրված վերոհիշյալ անցուղարձերի: Խորենացին գրում է. «Քանզի Ղազիկայ, Պոնտոս, Փոնդիայ, Մաժար եւ այլք, ոչ գիտելով զհամբաւ պատերազմին Արշակայ առ Մակեդոնացուց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Մորփիղիկէայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զաստիկ, եւ գրգռի ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրավանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Կողոնիայ. եւ մօտեալք առ միմեանս ձիգ ասպարիսօք միջոցացն՝ ամրանան կողմանքն երկոքին բովանդակ աուրս»⁹:

Պարզ երևում է, որ մակեդոնացիներին հաջողվել էր հպատակեցնել Փոքր Ասիան, որից հետո նրանք գրավել էին Փոքր Հայքը: Այստեղ էր գտնվում Կողոնիա/Կոլոնիան (այժմ՝ Կոլլի-հիսար)¹⁰: Այստեղ էլ տեղի ունեցած ճակատամարտում մակեդոնացի զորավարը սպանվում է, նրա գորքը՝ ջախջախվում, «Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, եւ մակեդոնացուցն դադարէր գոռն»¹¹: Մ. Չամչանցի կարծիքով, այս Մորփյուղիկէսը որդին էր պատմական Արտաշես I-ի (189-160թթ. մ.թ.ա.) ժամանակակից և գոր-

⁵ Խորենացի, Բ, դ:

⁶ Պետրոսյան Լ., Օրոնտես-Երվանդի հակամակեդոնական գործունեության արտացոլումը Մովսես Խորենացու երկում, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային ութերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր (Գյումրի, 22-24 հոկտեմբերի, 2010), Եր., 2010, էջ 71-78:

⁷ Մա լինելու էր Փառանգհոնի ոսկու հանքը՝ Արսեաց փոքր գավառում (Երեմյան Ս., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 40, 88):

⁸ Ստրաբոն, էջ 61 (Strabo, XI, 14, 9):

⁹ Խորենացի, Բ, դ:

¹⁰ Агонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Изд. Ереванского университета. 1971, стр. 60, 62, 89, 146:

¹¹ Խորենացի, Բ, է:

ծակից Մովսիսի թագավոր Ջարեհի (ըստ նրա՝ Դարեհ) և իշխում էր Փոքր Հայքում¹²: Մորփյուղիկեսին նա նույնացնում է նաև Դիոդորոս Միկիլիացու հիշատակած Մιθροβουζαργ-ի հետ՝ այս անունը տառադարձելով «Միրփիլիկեն կամ Միհրփու-ճեն» տեսքով¹³ և ավելացնելով. «Մորփիլիկես գորդի Դարեհի ի վերայ աշխարհին Փոքրուն Հայոց»¹⁴: Մ. Չամչյանցի այս ենթադրությունները հետագայում մերժվեցին, և հանձին Մորփյուղիկեսի փորձ արվեց տեսնել մ.թ. I դարի 50-ական թվականներին Հայաստանն ասպատակած հռոմեացի զորավար Կորբուլոնին¹⁵: Ընդ որում, այս դեպքում որպես հիմնավորում բերվում էր *Մորփիլիկես* և *Կորբուլոն* անունների հեռավոր հնչյունական նմանության հանգամանքը: Սակայն, *Մորփիլիկես* անունը լեզվաբանական որևէ օրինաչափությամբ հնարավոր չէ բխեցնել *Կորբուլոն* (լատին. Corbulō) անունից, որովհետև հնչյունական տեսակետից դյուրարտասանելի լատինական անունը չէր վերածվի ավելի երկար ու դժվարարտասանելի այդպիսի անվան:

Մորփյուղիկեսի դեմ տարած հաղթանակից հետո Վաղարշակը «Եւ այսպէս կատարեալ՝ կարգէ զկողմանս Մաժաքայ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգեբացիս»¹⁶: Վաղարշակի կողմից մակեդոնացիներից ազատագրված և կարգավորված երկրները հենց նրանք էին, որոնք հետագայում կազմում էին Պոնտական և Կապադովկիայի թագավորությունները: Թե՛ սրանց հպատակեցման, թե՛ դրան նախորդած և մակեդոնացիների դեմ Վաղարշակի տարած հաղթանակների մասին մեր պատմահայրը խոսում է նախքան Վաղարշակի թագադրումը նկարագրելը¹⁷: Պարզ է, որ դրանք վերաբերում են Օրոնտես-Երվանդի գործունեության այն ժամանակաշրջանին, երբ մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո նա Հայաստանի ինքնիշխան կառավարիչ էր, բայց դեռևս թագավոր չէր օծվել:

Աքեմենյան աշխարհակալության փլուզման, դիադոքոսների պայքարի, հարևան երկրներում նոր պետական կազմավորումների առաջացման հետևանքով վտանգվել էին Հայաստանի սահմանները: Իր թագավորության սահմանների պաշտպանությունն ամրապնդելու նպատակով Երվանդ թագավորն ստեղծել էր մի շարք սահմանամերձ ռազմավարչական միավորներ՝ կողմնակալություններ: Դրանց ստեղծումը նույնպես Մովսես Խորենացու երկում միահյուսված է ավանդական Վաղարշակի կերպարին¹⁸:

Ո՞վ կարող էր լինել Արտաշեսին նախորդած Հայոց թագավորը, որ պետականության կառուցման գործերում գերազանցել էր, իսկ բանակի կայացման հարցերում նախորդել պատմական Արտաշես I-ին: Այդ գործունեությունը սովորաբար վերագրում են Արտաշես I-ին: Բանակի և առհասարակ ռազմական ոլորտի մեջ

¹² Չամչյանց Մ., Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784, հ. Ա, ԵՊՀ հրատ, Եր., 1985, էջ 206-207, 209:

¹³ Նույն տեղում, էջ 207:

¹⁴ Նույնը:

¹⁵ Агоны Н., նշվ. աշխ., էջ 432:

¹⁶ Խորենացի, Բ, գ:

¹⁷ Նույնը:

¹⁸ Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 77-78:

Արտաշես I-ի իրականացրած բարեփոխումների առթիվ Գ. Մարգարյանը նկատում է, որ Խորենացու կողմից Արտաշեսին վերագրված «գորքը չորս մասի բաժանելու գաղափարն սկսում է արծարծվել դեռևս Վաղարշակի գործունեությանը վերաբերող գլուխներում, իսկ այստեղ տեսնում ենք նրա զարգացման սուկ հերթական փուլը»¹⁹: Անտարակույս, այս դեպքում ևս Վաղարշակի պատմական նախատիպը լինելու է Հայոց թագավորության անկախությունը վերականգնած և պետական կառույցները ստեղծած Օրոնտես-Երվանդը, որը և իրականում նախորդել է Արտաշես I-ին: Թագավոր դառնալուց հետո Արտաշես I-ին քիչ բան էր մնում անելու պետական շինարարության ասպարեզում, որովհետև նա անցել էր մի երկրի կառավարման գլուխ, որն իր թիկունքում ուներ 130 տարվա անկախություն և միայն վերջին 10-12 տարվա ընթացքում Մելնկյան պետությունից ունեցած որոշակի կախվածություն²⁰: Արտաշես I-ին մնում էր պահպանել Օրոնտես-Երվանդի ստեղծած պետական կառույցները:

Մովսես Խորենացին Վաղարշակի իրագործած զինվորական ոլորտի բարեփոխումների մասին խոսում է ոչ մեկ անգամ: Նրա հաղորդմամբ. 1. Վաղարշակը կարգավորել է և հոգացել «տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, եւ համայն ասել՝ օրէն թագաւորութեան, եւ որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմնակալաց, եւ որ նման այսոցիկ»²¹: 2. Վաղարշակը «Եւ գունդս եւ պահապանս դրան արքունի կարգէ զչորս, զմի մի իւրաքանչիւր բիրովք վառելովք ի նայն ի հին ի զարմից թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնայն ի Հայկայ»²²: 3. «Եւ կարգս զինուորութեանց, եւ նոցունց առաջինս եւ երկրորդս եւ երրորդս, եւ որ ի կարգին»²³:

Մեծ Հայքի սահմանները թշնամական ներխուժումներից զերծ պահելու նպատակով Վաղարշակի ձեռնարկած միջոցառումներից ամենաարդյունավետը եղել է կողմնակալությունների ստեղծումը, որոնցում նշանակված կառավարիչները՝ կողմնակալները, օժտված են եղել ինչպես վարչական, այնպես էլ ռազմական գործառնություններով: Նրանցից առաջինը եղել է Բագրատունի նախարարական տոհմի վերոհիշյալ նախնի Բագարատը (ըստ Խորենացու՝ Շամբատ Բագարատ, ըստ Անանունի՝ Բագարատ Փառազեան): Արշակ Փոքրին, ըստ Անանունի, «ընդ առաջ ելանէ Բագարատն Փառազեան յորդուցն Արամենակայ նախարար մեծ հանդերձ զօրու»²⁴: Ըստ Խորենացու՝ «այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմունսն Արշակայ ընդ մակեդոնացիսն»²⁵: Հավանաբար, խոսքը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո

¹⁹ Մարգարյան Գ., *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, ՀՄՍՀ ԳԱ ՊԲ, Եր., 1966, էջ 162:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 1, Եր., 1971, էջ 521, 525:

²¹ Խորենացի, Բ, է:

²² Նույնը:

²³ Նույն տեղում, Բ, ք:

²⁴ Մեթոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Բաղդատությունը ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի եւ ծանօթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Եր., 1939, գլ. Բ, էջ 9:

²⁵ Խորենացի, Բ, գ:

ստեղծված դրության մասին է: Արշակ Փոքրը (Վաղարշակը) «Զսա արար... սս-պետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան եւ հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ, եւ հայր արքայի, եւ եղբայր»²⁶ և նշանակվեց «ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ, իշխան բիրուց եւ հագարաց, յարեւմտից կուսէ»²⁷: Անկասկած, Խորենացու «յարեւմտից կուսէ»-ի տակ հասկանալու ենք հյուսիսարևմտյան այն շրջանները, որոնք հարում էին Պարխար լեռներին: Դա ցույց են տալիս Ագաթանգեղոսի «Պատմության» հունարեն ավելի ուշ հայտնաբերված Վարքի այն տողերը, որոնցում հիշատակված են Գրիգոր Լուսավորչին Կեսարիա ուղեկցած հայ մեծատոհմիկները՝ «թագավորներից հետո առաջին տեղում գտնվող Անգեղտան և Անձիտի կուսակալը, երկրորդ՝ Աղձնիքի մեծ բոլեշը, երրորդ՝ Մարդերի կուսակալը, չորրորդ՝ *ասպետության իշխանը, որը պաշտպանում է Կովկասյան լեռների կողմերը և Ճանիքը*, հինգերորդ՝ Մամիկոնյանների նախարարը, սպարապետը...»²⁸: *Ճանիքը/Ճանիկ/Ճանի* կոչվածը Պարխար լեռների և Սև ծովի միջև ընկած շրջանն է, որին հարևան էր Պարխարյան լեռների հարավային փեշերին գտնվող Բագրատունիների տիրույթ Սպերը՝ Ճորոխի վերնագավառում²⁹:

Ագաթանգեղոսի հունարեն Վարքի այս տեղեկությունը համահունչ է Դիոն Կասիոսի այն վկայությանը, որ վերաբերում է 163թ. Հայաստան ներխուժած հռոմեացիների դեմ մեր ժողովրդի մղած պայքարի մի դրվագին³⁰: Հայերի դիմադրությունը ճնշվել էր, բայց Մարկոս Ավրելիոս կայսրը իրավիճակի հետագա սրման չգնալու նպատակով համեմատաբար մեղմ վարվեց նրա կազմակերպիչների հետ: Ըստ Դիոնի. «Տրդատ սատրապին, որը Հայաստանում խռովություն էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոխների թագավորին ու նաև սուրը հանել էր սպառնալով Վերոսին (կայսեր գահակից եղբորը-Լ.Պ.), որն այդ բանի համար նրան հանդիմանել էր՝ Մարկոս Ավրելիոսը փոխանակ սպանել տալու՝ աքսորեց Բրիտանիա»³¹: Ս. Երեմյանը ցույց է տվել, որ Տրդատ սատրապը Խորենացու հիշատակած Տրդատ Բագրատունին է³², իսկ նրա կողմից սպանված անձը «Մաքելոնների և հենիոքների թագավորության» արքայիկն էր, որի թագավորությունը գտնվում էր Պարխարյան լեռների հյուսիսային լանջերին և հարևան էր Սպերին³³:

Հայ և օտար վերոհիշյալ պատմիչների վկայությունները և Բագրատունիների գործակալական տիրույթ Սպեր գավառի՝ Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվելու իրողությունը մեզ իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ Ճորոխի

²⁶ Սեբեոս, գլ. Բ, էջ 9, 10:

²⁷ Խորենացի, Բ, գ:

²⁸ Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), Թարգմանությունը հունարեն բնագրից Հ.Բարթիկյանի, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Էջմիածին, 1966, թիվ Թ-Ժ, էջ 79:

²⁹ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 64, 103: ՀԺՊ, հ. 1, էջ 785:

³⁰ Պետրոսյան Լ., Հայաստանի հյուսիսային կողմնակալությունը ըստ հայ և օտար աղբյուրների, ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածու, Գյումրի, 2005, էջ 100-104:

³¹ ՀԺՊ, հ. 1, էջ 785:

³² Խորենացի, Բ, կգ: ՀԺՊ, հ. 1, էջ 784-785:

³³ ՀԺՊ, հ. 1, էջ 785, «Հայաստանը մ.թ.ա. 66 – մ.թ. 224 թվականներին» քարտեզը (ՀԺՊ, հ. 1):

ավագանի Պարխարյան լեռնաշղթային հարող շրջաններում գոյություն է ունեցել ռազմավարչական մի միավոր, որի գորավար-կառավարիչը լինում էր Բագրատունի տոհմից և կոչվում էր *կողմնակալ, ասպետ, ասպետության իշխան, սատրապ*³⁴: Ռազմավարչական այդ միավորի առաջին գորավար-կառավարիչը եղել է Բագրատունի նախարարական տոհմի հիմնադիր Բագարատը (ըստ Խորենացու՝ Շամբատ Բագարատ, ըստ Անանուն պատմիչի՝ Բագարատ Փառագյան), որը Վաղարշակ արքայից կողմնակալ էր նշանակված Մեծ Հայքի «արևմտյան կողմում»: *Կողմնակալ* տերմինի դիմաց, ինչպես տեսանք, Դիոն Կասիոսը բերում է աքեմենյան դարաշրջանից եկող *սատրապ*-ը: Անշուշտ այդ պաշտոնին *սատրապ* տերմինը հատկացված էր լինելու ո՛չ հելլենիզմի կամ Արշակունյաց դարաշրջաններում: Ամենայն հավանականությամբ, *սատրապ* տերմինը այդ պաշտոնին ամրագրվել էր նրա ստեղծման ժամանակ Օրոնտես-Երվանդի կողմից, երբ նա այլևս Հայաստանի սատրապ (մ.թ.ա. 351-331թթ.) չէր, այլ Հայոց թագավոր (մ.թ.ա. 331-309թթ.): Բագրատունի ասպետների կառավարման հանձնված ռազմավարչական այս միավորն է, որ հին հույներին հայտնի է եղել Սյուսպիրիտիս (Συσσιριτικός) անունով³⁵:

Մովսես Խորենացին Բագրատունի նախարարական տոհմի անվանադիր նախնի Շամբատ Բագարատին (ըստ Անանունի՝ Բագարատ Փառագյան) «Թագադիր, այլ եւ ասպետ» կոչելով³⁶, գատորոշում է նրա համատեղած երկու գործակալությունները: Այս առթիվ հիշենք, որ մերժելով թագադրի և ասպետի գործակալությունների նույնության մասին ենթադրությունը՝ Ստ. Մալխասյանցը գրում էր. «Մակայն Խորենացին շեշտում է տարբերությունը այս երկու պաշտոնների – «կոչել թագադիր, այլ և ասպետ»³⁷: Անանունի այս վկայության առթիվ Հ. Մանանդյանը գրում էր. «Բագրատունիների «ասպետ» տիտղոսի մասին, որ դեռ վերջնական կերպով մեկնված չէ, ուշագրավ է Սեբեոսի (Անանունի) վկայությունը, որը թեև առասպելական բնույթ ունի, սակայն հետաքրքիր լուսաբանություն է տալիս «ասպետություն» բարձր պաշտոնին»³⁸: Ի դեպ, «ասպետ»-ի ոչ թե տանուտիրական (նահապետական-ժառանգական), այլ գործակալական տիտղոս լինելու մասին է խոսում Բագրատունիների Սպերի ճյուղի կրած *Ասպետունի* (<ասպետ-ունի) տոհմանունը,³⁹ որովհետև Սպերը նրանց տանուտիրությունը (ժառանգական տիրույթը) չէր, այլ սոսկ ձեռական տիրույթը («երկիր ձեռական իշխանության»)⁴⁰:

³⁴ Պետրոսյան Լ., Երվանդյան Մեծ Հայքի չորս ծայրամասերի հարցի շուրջ (մ.թ.ա. IV դարի վերջ), ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VII, Գյումրի, 2004, էջ 19-26:

³⁵ Strabo, XI, 4, 9; XI, 14, 9; XI, 14, 12 (Մտրաբոն, էջ 33, 61, 63):

³⁶ Խորենացի, էջ 110, 117:

³⁷ Խորենացի, Բ, ը, էջ 281-282, ծան. 117:

³⁸ Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մաս Ա, Եր., 1957, էջ 328:

³⁹ Երենյան Ս., Բագրատունիների թագավորությունը IX դ. վերջին և X դ. առաջին կեսին, քարտեզ, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 2, Եր., 1976, էջ 200-201:

⁴⁰ ՀԺՊ, հ. 1, էջ 785:

Օրոնտես-Երվանդի օրոք է, անշուշտ, գործածության մեջ դրվել *արս («կողմ», «ծայրամաս») արմատը, որն առկա է հին Հայաստանի հյուսիսարևմտյան ծայրամասի հետևյալ տեղանունների մեջ. *Արսեաց փոր*=*Ասեաց փոր*. այսպես էր կոչվում Տայք նահանգի սահմանամերձ գավառը⁴¹, *Արսիք*=*Արսիս* (այժմ՝ *Էրսիս*). այսպես էր կոչվում նույն գավառի բնակավայրերից մեկը⁴², *Արսիանի*=*Արսիյան* (<հայ. **Արսեան*, այժմ էլ նույն անունով), այսպես էր կոչվում Տայք նահանգից մինչև Կողքիս ձգվող և Ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանը Կուրի վերին հոսանքի շրջանից բաժանող լեռնաշղթան, *Արսիյան* (<հայ **Արսեան*). այսպես է այժմ կոչվում հիշյալ լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը (3165մ): Ս. Պետրոսյանի հետևողությամբ՝ **արս* բառի համար որպես նախաձև կարող ենք ընդունել հ.-ե. **perk-* արմատը, որը հայերենում օրինաչափորեն վերածվելու էր **արս*-ի (կամ **հարս*-ի)⁴³: Հ.-ե. Այս արմատից սերած նույն կամ մոտ իմաստներով բառերի հանդիպում ենք հնդիրանական գրեթե բոլոր լեզուներում. հին հնդկ. *párcus*, *parśu* «կող», *pārsva* «կողմ», ավեստ. *pərəsu* «կող», *parəsu* «կողմ», սկյուր. *pars* «կող, կողմ», սողդ. **parsāk* (*prs'kh*) «կող», պարս. *pahl* (<**parsu*) «կողք», օս. *fars* «կողմ» և այլն⁴⁴:

Վերոբերյալ հին և նոր տեղանունների մեջ **արս* արմատն առկա է ոչ թե ուղղակիորեն, այլ իրենից ածանցված **արսի* և **արսեան* (երկու դեպքում էլ «ծայրամասային» իմաստով) տերմինների միջնորդությամբ: Դա երևում է *Արսեաց փոր* (բառացի՝ «արսիների ձոր») և *Արսիք*=*Արսիս* (բառացի՝ «արսիներ») տեղանունների հոգնակի ձևերից: *Արսեաց փոր* և *Արսիք*=*Արսիս* տեղանուններից և դրանք կրած օբյեկտների ծայրամասային դիրքից ելնելով, կարելի է ենթադրել, որ «արսի»-ներ կոչվել են «արս»-ում (ծայրամասում) ծառայության մեջ գտնված արքունի սահմանապահ զորամասերը: Հին Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմուտքում սահմանամերձ-սահմանապահ վարչական միավորի՝ «արս»-ի գոյության և Բագրատունի ասպետներին այն ենթակա լինելու առումով հետաքրքրական է, որ *արս*- բաղադրիչը պարունակող հին հայկական տեղանունների ընդգրկած տարածքը մի կողմից սահմանակցում էր Բագրատունի-Ասպետունիների տիրույթը հանդիսացած (և սահմանամերձ) Սպերին, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց վերահսկողությանը հանձնված (ըստ Ագաթանգեղոսի՝ հունարեն նորահայտ Վարքի) արևելապոնտական Խաղտիք ազգագավառին և կովկասյան երկրներից Կողքիսին ու Վիրքին⁴⁵:

Այսպիսով, կարող ենք ենթադրել, որ հին Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմուտքում ժամանակին գոյություն է ունեցել Օրոնտես-Երվանդի կողմից ստեղծված սահմանամերձ-սահմանապահ մի գոտի՝ «արս»-ը: Ռազմավարչական այս միավորը, ամենայն հավանականությամբ, ընդգրկել է «Աշխարհացոյց»-ի Սպեր, Ար-

⁴¹ *Արսեաց փոր առ Պարխար լեռամբն, ընդ որ իջանէ Յոհ (իմա՝ Ճորոխ – Լ. Պ.): Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 40:*

⁴² Նույնը:

⁴³ Հմմտ. *հարսն, հարց* (*Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Եր., 1977, էջ 62-63*):

⁴⁴ Պետրոսյան Ս., «Ասպետ» տիտղոսի և «ասպետություն» գործակալության նախնական բնույթի պարզաբանման փորձ, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, 1983, էջ 82:*

⁴⁵ Պետրոսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 83:

սեաց փոր, Կղարջք, Շավշեթ, Աճարա և Սամցխե գավառները: Սրանցից երկուսը՝ Աճարան և Սամցխեն, մինչև 37թ. գտնվում էին Մեծ Հայքի կազմում, ապա անցան Վիր քին:⁴⁶ Սյուսներից Կղարջքը և Շավշեթը հետագայում մտնում էին Մեծ Հայքի աշխարհներից Գուգարքի, Արսեաց փորը՝ Տայքի, իսկ Սպերը՝ Բարձր Հայքի մեջ:⁴⁷

ВОЕННЫЕ И АДМИНИСТРАТИВНЫЕ МЕРЫ ОРОНТА-ЕРВАНДА НА СЕВЕРО-ЗАПАДЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

___ *Резюме* ___

___ *Л. Петросян* ___

Свидетельства армянских и зарубежных историков, а также тот факт, что домен нахарарского рода Багратуни был расположен в провинции Спер, на северо-западе Великой Армении, дают нам право сделать вывод, что у Пархарского хребта, в бассейне реки Чорох, в древности существовала военно-административная единица, во главе которой стоял князь Багратуни. Он назывался кохмнакал, т.е. “наместник, правитель пограничной области в древней Армении”, сатрап. Первым военачальником-правителем этой единицы был Багарат - основатель нахарарского рода Багратуни. Согласно Мовсесу Хоренаци и анонимному автору, он был назначен кохмнакалом на западе Великой Армении легендарным царем Валаршаком. Он был первым прототипом Оронта-Ерванда. Эта военно-административная единица у древних греков упомянута как Сиспирит (Σισπιρίτις). Там существуют топонимы, которые содержат корень **арс*, т.е. “край”, “окраина”. Наличие корня **арс* в этих топонимах позволяет предположить, что эту единицу называли “арс”, а служащих в ней царские пограничные войска- “арсийцами”. Охватывала она, по всей вероятности, северо-западные окраинные земли древней Армении, т.е. гавары Спер, Арсеац пор, Кларджк, Шавшет, Ачара и Самцхе.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Լուսինե Մարգարի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ

Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

Շիրակի պետական համալսարան,

E-mail: Vahe1996@mail.ru

⁴⁶ ՀԺՊ, հ. 1, էջ 720, 836:

⁴⁷ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 34, 40, 59, 73, 79, 81, 104, 106, 110 և կից քարտեզը: